

"NE SMEMO SE PUSTITI USTRELITI KOT KRAVE!"
STALIŠČA IN SMERNICE VODSTVA KOMUNISTIČNE STRANKE
ITALIJE IN PRAKSA AKTIVISTOV NA TERENU NA PRIMERU
ANTONA UKMARJA (1921–1931)

Sandi VOLK

Narodna in študijska knjižnica v Trstu, Odsek za zgodovino, IT-34138 Trst, Ulica Petronio 4
e-mail: sandi.volk@nskodsek.191.it

IZVLEČEK

Razprava obravnava razmerje med političnimi smernicami Komunistične stranke Italije, še zlasti glede nacionalnega vprašanja v Julijski krajini, in konkretno dejavnostjo njenih aktivistov v letih 1921–1931 na primeru Antona Ukmarja. Opozarja na to, da je Ukmar med delovanjem v Italiji svoje aktivnosti določal na podlagi samostojnih odločitev, ki so bile večkrat v popolnem nasprotju z uradnimi smernicami stranke. Po ilegalnem odhodu iz Italije pa je bil Ukmar vpleten v oster spor glede reševanja nacionalnega vprašanja med tržaškim vodstvom in pomembnim delom slovenskih aktivistov stranke. Ukmarjeve konkretne izkušnje so bile tudi podlaga za izoblikovanje osnutka neke možne alternativne politične linije na področju nacionalnega vprašanja. In v tem okviru je tudi prišla do izraza misel, ki je postala vodilo njegovega protifašističnega delovanja in ki jo je strnil v stavku: "Ne smemo se pustiti ustreliti kot krave!"

Ključne besede: Prosek, protifašizem, Komunistična stranka Italije, aktivizem, politična linija, nacionalno vprašanje, Julijska krajina, Anton Ukmar, Kominterna

"NON DOBBIAMO FARCI FUCILARE COME VACCHE!"
POSIZIONI E LINEE DELLA DIREZIONE DEL PARTITO COMUNISTA
ITALIANO E PRATICA CONCRETA DEI MILITANTI NEL CASO DI ANTON
UKMAR (1921–1931)

SINTESI

Il saggio indaga il rapporto tra le linee del Partito comunista italiano e l'attività concreta dei suoi militanti, in particolare per quanto riguarda la questione nazionale nella Venezia Giulia, attraverso l'esperienza di Anton Ukmar negli anni

dal 1921 al 1931. Viene evidenziato come nel periodo della sua attività in Italia essa fosse guidata in gran parte dalle sue decisioni autonome, che erano a volte in totale contrasto con la linea ufficiale del partito. Dopo l'espatrio clandestino Ukmar fu coinvolto nell'aspro contrasto sulla questione nazionale tra la direzione triestina e una parte dei militanti sloveni, partecipando, anche attraverso l'elaborazione della sua esperienza, a definire una possibile linea alternativa in materia di questione nazionale. In tale contesto emerse anche quella che divenne l'idea guida della sua attività antifascista, sintetizzata nella frase "non dobbiamo farci fucilare come vacche!"

Parole chiave: Prosecco, antifascismo, Partito comunista italiano, militanza, linea politica, questione nazionale, Venezia Giulia, Anton Ukmar, Comintern

UVOD

Koliko se je praksa slovenskih članov Komunistične stranke Italije (KSI) v Julijski krajini ujemala z uradnimi smernicami stranke, še posebej kar se tiče nacionalnega vprašanja oz. odnosa do narodnjaških in narodno revolucionarnih organizacij? Koliko in v kakšni smeri je od teh smernic odstopala? Kakšno vlogo je konkretna praksa imela pri izoblikovanju in/ali spreminjanju stališč in smernic? Koliko so aktivisti na terenu poznali in upoštevali uradna stališča stranke in kakšna je bila vloga lokalnih vodstvenih struktur? Koliko se je ilegalno delo res odvijalo po pravih konspiracijah in koliko je stranka ustrezala stereotipu strogo disciplinirane organizacije profesionalnih revolucionarjev?

Na ta vprašanja bom skušal dati nekaj odgovorov na primeru Antona Ukmarja in njegove dejavnosti kot člana KSI do odhoda v Sovjetsko zvezo leta 1931. Ob pomankanju njegovih daljših spominskih zapisov so bili glavni viri za poskus rekonstrukcije njegovega delovanja v KSI v tem času številne kratke avtobiografske karakteristike, ki jih je spisal za partijske forume KSI in Komunistične stranke Jugoslavije (KSJ) oz. Komunistične stranke Slovenije (KSS) in kasneje Zveze komunistov Jugoslavije in Slovenije (ZKJ oz. ZKS), ter nekaj drugih spisov, ki so jih sestavili Ukmar, kak njegov soborec ali italijanski policijski organi, ki jih hranijo ruski, slovenski in italijanski arhivi. Poleg arhivskega sem uporabil tudi nekaj spominskih virov žene, hčerke in drugih članov širše Ukmarjeve družine.

MLADA STRANKA V ISKANJU SVOJE POTI

KSI, ki je nastala 21. januarja 1921 na kongresu v Livornu po izstopu iz Socialistične stranke Italije (SSI) leve, revolucionarne struje, je bila v več ozirih mlada stranka. Mlado je bilo njeno članstvo in tudi vodstvo. Prvi tajnik stranke, Amadeo Bordiga, je bil ob prevzemu dolžnosti star 31 let, Antonio Gramsci, najmarkantnejši teoretik stranke in njen drugi tajnik, je bil ob ustanovitvi KSI star 30 let, Palmiro Togliatti, ki je od aretacije Gramscija leta 1926 in vse do smrti leta 1964 stranko dejansko vodil, pa le 28.¹ Prav tako mlada pa je bila Komunistična (III.) Internacionala (Kominterna), na katere pobudo je pravzaprav stranka nastala. KSI je svojo mladost plačala z dolgotrajnim iskanjem analitskih in teoretskih postavk, ki bi ji omogočale izoblikovanje uspešne politične linije mimo večnega poudarjanja potrebe po revoluciji. To že tako zapleteno stvarnost pa so še dodatno zakomplicirale nenehne predelave, prilagoditve in celo preobrti v politični liniji Kominterne, ki se jim je morala stranka obvezno podrežati. Če k vsemu temu dodamo še, da je stranka razpolagala z razmeroma majhnim številom izkušenih članov in intelektualcev, da je morala svojo organizacijo šele zgraditi, da je že od samega nastanka delovala na pol v ilegali, da je po letu 1926 prešla v popolno ilegalo in morala temu primerno spremeniti organizacijsko strukturo ter da je vse to morala početi najprej v okoliščinah široko razširjenega fašističnega terorja, nato pa pod stalnim udarom represivnega aparata režima, ki je njeno organizacijsko mrežo večkrat popolnoma razbil, dobimo jasno sliko težav, s katerimi se je morala spopadati KSI v letih po njenem nastanku.

Z Bordigovim tajnikovanjem je vodstvo stranke prevzela njena najbolj leva struja, ki jo je označevala velika mera sektaštva. Naloga stranke je bila, da širi propagando za revolucionarni prevrat in se nanj ideološko in organizacijsko pripravlja. Konkretno delo je bilo v glavnem omejeno na sindikalno področje, izključeno je bilo vsako iskanje zavezništva z drugimi strankami. Tudi potem, ko je leta 1923 KSI sprejela politiko "enotne fronte delavcev", ki jo je narekovala Kominterna (Kacin-Wohinz, 1977, 370), je to pomenilo enotnost "od spodaj", z delavsko bazo drugih strank, nikakor pa sklepanje političnih zavezništev z njihovimi vodstvi. Vodstvo stranke je fašizem ocenjevalo le kot eno od političnih orodij meščanstva, ki ni pred-

1 Tudi drugi soustanovitelji in vodilni člani stranke so bili zelo mladi: Angelo Tasca je leta 1921 imel 29 let, Umberto Terracini 26, Giuseppe Berti komaj 20, Rita Montagnana 26, Camilla Ravera 32, Videmčan Mauro Scoccimarro 26, Alfonso Leonetti 26, Teresa Noce in Luigi Longo 21, Ruggero Grieco 28. Edini nekoliko bolj v letih med vidnejšimi ustanovitelji je bil Antonio Graziadei, ki je imel takrat 48 let. Nekoliko starejši je bil tudi tedaj verjetno najvplivnejši slovenski član KSI, Ivan Regent, ki je ob ustanovitvi stranke imel 37 let. O tem, da je bilo poleg vodstva tudi članstvo v povprečju zelo mlado, govori dejstvo, da se je za revolucionarna stališča izrekala skoraj v celoti mladinska organizacija SSI in so njeni člani nato množično prestopili v KSI.

stavljaj posebne nevarnosti. Ko pa je fašizem prišel na oblast, so v KSI ocenili, da gre le za zamenjavo politične garniture kapitalističnega sistema, ki naj bi bil izraz šibkosti, ne pa moči buržoazije. Zato KSI ni posvečala posebne pozornosti boju proti fašizmu in je svoje napade namenjala predvsem reformistom, ker so proletariat odvrčali od revolucije.

Situacija se je delno spremenila leta 1924, ko je večina članov centralnega komiteja stopila na stran opozicijske struje, ki jo je vodil Gramsci. Člani opozicije so vnesli nove prvine, s katerimi so skušali preseči dotedanje ostro sektaštvo² in poglobiti razna politična vprašanja (možni zavezniki delavskega razreda, kmečko vprašanje, med drugim tudi vprašanje nacionalnih manjšin v Italiji).

Opozicija je popolnoma prevladala šele na 3. kongresu stranke, 26 januarja 1926,³ ko je bil za tajnika izvoljen Antonio Gramsci. Stranka si je zadala nalogo, da preseže pretekle sektaške napake in skuša prodreti med množice z agitacijskimi odbori v tovarnah in na terenu, tudi med kmeti. Vendar je Gramsci ostal na čelu stranke le za zelo kratek čas: fašistična policija ga je aretirala 8. novembra 1926, le tri dni po tem, ko je bila KSI prepovedana in razpuščena.⁴ S tem je stranka dobila nov hud udarec, saj je izgubila originalnega misleca in teoretika, ki je odločilno vplival na njeno preusmeritev.

Po razpustu se je stranka v glavnem ukvarjala z organizacijskimi vprašanji, v analizi položaja pa nihala med čakanjem na ugodnejši čas in napovedjo, da se naglo bliža čas prevrata. Tudi v KSI so sprejeli teorije o skorajšnji končni krizi kapitalizma in o "socialfašizmu"⁵ kot glavnem podporniku kapitalističnega sistema in sovražniku

- 2 Leta 1924 se je tako KSI pridružila ostalim strankam, ki so bile v opoziciji Mussolinijevi vladi, ko so v poskusu, da povzročijo nastop kralja in odstop ali odstavitev Mussolinija (konkretne zahteve so bile: vlada naj pojasni ozadje in morebitno vpletenost v umor; razpust fašistične milice in konec fašističnega nasilja) po umoru socialreformističnega poslanca Giacoma Matteottija, v katerega so bili vpleteni vrhovi fašistične stranke in vlade (verjetno tudi sam Mussolini), odločile, da zapustijo parlament in se sestajajo ločeno v drugi dvorani Poslanske zbornice. Dvorana je postala znana kot "dvorana Aventina", po imenu enega od sedmih gričev Rima, na katerem naj bi se v rimski dobi v času najbolj ostrih sporov z aristokracijo zbirali predstavniki ljudstva. KSI pa je "Aventin" zapustila in njeni poslanci so se vrnili v parlament potem, ko so vse stranke odbile njen predlog, da bi se za akcijo proti vladi obrnili neposredno na ljudstvo.
- 3 Kljub temu da je bila stranka formalno še vedno legalna, je bila situacija taka, da se je kongres odvijal v strogi konspiraciji v Lionu v Franciji.
- 4 Mussolinijeva vlada je 5. novembra 1926 prepovedala vse stranke. Za ta korak je dobila pretvezo v neuspelem atentatu, ki ga je na Mussolinija 31. oktobra 1926 izvedel 15-letni Anteo Zamboni. Razpust strank ni bil edini ukrep, saj je vlada sprejela cel sveženj "Zakonov za zaščito države" (Leggi per la difesa dello stato), s katerimi je odvzela mandat vsem opozicijskim poslancem, prepovedala ves opozicijski tisk, ustanovila Tribunale speciale per la difesa dello stato (Posebno sodišče za zaščito države – sodil je politične delikte proti režimu) ter ponovno uvedla smrtno kazen. S tem korakom je bila tudi formalno uvedena diktatura.
- 5 Po tej teoriji naj bi socialistične stranke paktirale in celo – zavestno ali nezavestno – podpirale fašizem in druge reakcionarne režime. Zaradi tega so morale komunistične stranke najostreje napadati njihova vodstva in odtegovati proletariat njihovemu vplivu.

revolucije, ki jih je izoblikovala Kominternina na 6. kongresu leta 1928. V skladu s temi predpostavkami je leta 1929 KSI ocenila, da bo padec fašističnega režima pomenil neposredno uvedbo diktature proletariata, ne pa povratek k meščanski demokraciji. Iz tega je izvirala odločitev o izključitvi vsakega zavezništva z ostalimi protifašističnimi političnimi silami, proti katerim je bilo treba voditi neizprosni boj. To politično linijo so nato KSI in ostale stranke Kominterne vodile do leta 1934, ko so jo zamenjale s politiko "ljudskih front".⁶ To pa že presega časovne okvire tega teksta.

KSI V JULIJSKI KRAJINI

Julijska krajina je bila ena od najmočnejših postojank KSI. Tu se je leta 1921 večina članstva SSI odločila za novo stranko, še posebej pa je to veljalo za slovenske člane SSI. Na parlamentarnih volitvah leta 1921 in 1924 je v nekaterih krajih Julijske krajine (v Trstu, na Goriškem, v okolici Monfalcona/Tržiča...) stranka beležila izjemne odstotke oddanih glasov (kljub dejstvu, da zaradi represije in tudi brezbriznega odnosa do volitev stranka skoraj ni delala propagande za svoje liste), ki so bili celo višji od tistih, ki jih je dosegla v delavskih trdnjavah kot npr. v Turinu. Če je na začetku, kot je zapisal Regent (Kacin-Wohinz, 1977, 377–378), nastanek stranke pomenil le, da so na starih sedežih tablo SSI zamenjali z novo in se je delovanje večkrat nadaljevalo kar po ustaljenih socialističnih kalupih, pa se je stranka že leta 1923 reorganizirala na podlagi sistema celic (tovarniških, uličnih in vaških; celice so se združevale v sekcije, slednje pa v cone).⁷

Vendar je stranka že samo leto dni po svojem nastanku doživela v Julijski krajini velik upad članstva: od 4.462 članov, kolikor jih je štela za časa ustanovnega kongresa v Livornu, jih je februarja 1922, ob 2. kongresu deželne zveze KSI, ohranila le še 1.700 (Kacin-Wohinz, 1977, 371). To stanje je bilo posledica brezposelnosti, ki je mnoge člane prisilila v emigracijo, a tudi številnih aretacij in stalnega pritiska represivnih organov, ki je privedla celo do tega, da je nekaj desetina članov prestopilo kar v vrste fašistične stranke. Fašistični teror pa je povzročil tudi, da je bilo sestankov vse manj, zaradi česar je trpela ideološka vzgoja članstva. Tudi sposobnih kadrov je bilo malo: kar se tiče političnega dela med Slovenci, sta se temu posvečala le Regent na Tržaškem in Srebrnič na Goriškem, ki razumljivo nista zmogla vsega potrebnega dela. Zato ni čudno, da je bilo deželno vodstvo slabo (z

6 Za poglobitev zgodovine KSI od njenega nastanka do prehoda k ljudskofrontni politiki glej Spriano, 1967; 1969; 1970.

7 Deželna organizacija je v obravnavanem obdobju spremenila svojo notranjo strukturo. Na začetku je bila deželna zveza KSI razdeljena na 4 cone: tržaško, goriško, puljsko in furlansko. Aprila 1924 pa se je število con dvignilo na 7, ki so zajemale: Kras, slovenski del Goriške, Furlanijo, mesto Trst, slovenski del Istre, Istro, Liburnijsko obalo (Reka).

osebni spori med člani) in da je poleg vsega prišlo še v spor z mladinsko organizacijo. Zato je junija 1923 osrednje vodstvo razpustilo deželne organe KSI in postavilo nove, vendar je stvari dodatno zapletel nov represivni val: novembra 1923 so bili aretirani številni člani vodstva, aretacije in preiskave pa so se nadaljevale vse do marca naslednjega leta, ko je bila odkrita tudi ilegalna tiskarna slovenskega glasila Dela in je bila tržaška organizacija popolnoma razbita. Novo deželno vodstvo je nato še istega leta po nalogu centrale postavil Regent, vendar je KSI morala beležiti izstop večje skupine članov, v glavnem iz vrst mladinske organizacije. Ustanovili so lastno organizacijo, Gruppo comunista d'azione (Akcijska komunistična skupina), ki se je sklicevala na bojevniško dejavnost partijske paravojaške organizacije Arditi rossi, a je zaradi hudega preganjanja varnostnih organov kmalu razpadla (Kacin-Wohinz, 1977, 375).

Razmere so se začele izboljševati proti koncu leta 1924 (kljub vsemu je bila po članstvu še vedno ena najmočnejših), kar se je odrazilo tudi v volilnih izidih. Predvsem med slovenskim prebivalstvom je stranka uživala še veliko simpatij, kar je leta 1925 prepričalo slovenske krščanske socialiste, da sprožijo protikomunistično kampanjo. Dejansko se je KSI v Julijski krajini do leta 1926 ukvarjala v glavnem z notranjimi problemi in skušala parirati stalnim udarcem represije. Stvari so se na vseh področjih začele premikati šele po 3. kongresu in nastopu novega vodstva. Pri deželnem odboru KSI je bil ustanovljen poseben slovenski odbor, z nalogo da prireja splošne smernice za potrebe dela med Slovenci in Hrvati v Julijski krajini, skrbi za izdajanje Dela in vzdržuje stike s KSS. A prišla je prepoved stranke in novi represivni valovi, ki so med drugim povzročili, da sta se slovenski odbor pri deželnem vodstvu in tiskarna Dela leta 1928 preselili v Ljubljano (Kacin-Wohinz, 1977, 524).

KSI IN NACIONALNO VPRAŠANJE

V teh okvirih se je izoblikoval in razvijal tudi odnos KSI do nacionalnega vprašanja, ali bolje, do vprašanja nacionalnih manjšin v Italiji. Ivan Regent je v članku, ki ga je strankino glasilo Il Comunista objavilo 10. aprila 1921, jasno izrazil tedanje stališče vodstva KSI: "*Narodni problem je nerešljiv, dokler ne bodo podrti umetni razlogi, ki ustvarjajo narode, dokler ne bodo odpravljene politične meje med narodi*" (Kacin-Wohinz, 1977, 367). Stranka je vprašanje pojmovala za postransko, kot orodje meščanstva za zavajanje proletariata, ki bo avtomatično rešeno s proletarsko revolucijo. Leta 1923 je Regent v članku v Delu še bolje pojasnil idejo KSI o vprašanju nacionalnih manjšin. Komunisti so zavračali vsak nacionalizem, tudi narodnih manjšin, ker so na stališču enakopravnosti vseh narodov, medtem ko nacionalne manjšine zagovarjajo enakopravnost le, dokler ostajajo manjšine, takoj pa najo pozabijo in se prelevijo v zagovornice zatiranja drugih narodov, ko postanejo del večinskega naroda (Kacin-Wohinz, 1977, 381). Omalovaževanju nacionalnega vpra-

šanja se je torej pridruževalo tudi izenačevanje nacionalizma zatiranih in zatiralskih narodov.⁸

To so ostala uradna stališča stranke – sicer nikoli uradno izražena od katerega od merodajnih vodilnih organov – do 3. kongresa leta 1926. Že leta 1923 pa je mladi Vladimir Martelanc (bil je tedaj star komaj 18 let!) pričel javno razmišljati v drugi smeri. V članku Zaščita narodnih manjšin, ki ga je objavilo Delo, je sicer zapisal le, da se komunisti bore za osvoboditev delavskega razreda, a tudi kmetov in tlačanih narodnih manjšin ter za sožitje narodov v federaciji delavsko-kmečkih republik, kar pa je bilo dovolj, da se je sprožil val negativnih reakcij deželnega vodstva, predvsem pa starejše generacije slovenskih komunistov (tudi zelo vplivnega Ivana Regenta), ki naj bi celo omenjali nevarnost "terorističnih" izpadov (Kacin-Wohinz, 1977, 384). Martelanc je bil deležen podpore predvsem slovenskih članov mladinske organizacije. Vendar je vse ostalo omejeno na osebno debato med slovenskimi komunisti, brez vsakega odziva v uradnih strankinih forumih, ki so se vprašanja izogibali. Edina, ki je o nacionalnem vprašanju razpravljala ob uradni priložnosti, je bila mladinska organizacija, ki je to storila na svojem deželnem kongresu oktobra 1923.

Kljub vsemu je Martelanc svoja razmišljanja poglobil in jih zapisal v nekaj člankih v Delu in v ljubljanskih Zapiskih delavsko-kmečke matice. V njih je med drugim postavil eno temeljnih predpostavk, na kateri je v naslednjih letih, predvsem pa po 3. kongresu, KSI gradila svoje analize in stališča: nacionalno vprašanje v Julijski krajini naj bi bilo vprašanje nasprotja mesto-podeželje in se je skoraj popolnoma prekrivalo s kmečkim vprašanjem. Veliko več odmeva (ne da bi, spet, sprožil razpravo v uradnih strankinih forumih) pa je imel članek, ki je bil objavljen tudi v mednarodni reviji La Federation Balcanique, v katerem je mladi slovenski komunist zagovarjal pravico vseh narodov Julijske krajine, da se odcepijo od Italije in svobodno združijo s katerokoli delavsko-kmečko državo. Ker je njegovo pisanje opazil tržaški nacionalistični (in takrat odkrito fašistični) dnevnik Il Piccolo in komunistom očital, da so orodje "slovanskega" nacionalizma, je tržaško komunistično glasilo Il Lavoratore javno zanikalo kakršnokoli povezavo stranke s člankom, od vodstva KSI pa zahtevalo disciplinske ukrepe proti Martelancu (Kacin-Wohinz, 1977, 385–388).

Do teh ukrepov ni prišlo, medtem pa je julija 1924 5. kongres Kominterne odločil, da mora KSJ delati za osvoboditev zatiranih narodov izpod srbskega hegemonizma, KSI pa naložil, naj glede nacionalnega vprašanja svojo propagando uskla-

8 Taka stališča so KSI postavila v paradoksalen položaj ob uvedbi Gentilejeve šolske reforme, ki je dejansko ukinjala slovensko šolstvo. Kljub splošnim stališčem glede nacionalnega vprašanja se je tudi Delo postavilo, in to kar ostro, proti reformi in v bran slovenskega šolstva. Na ta način se je tako stranka znašla na repu gibanja proti reformi, ki so jo vodili prav tisti narodnjaki, ki jih je drugače ostro napadala (Kacin-Wohinz, 1977, 272–273). Za stranko, ki naj bi predstavljala avantgardo proletariata, je bil to nedvomno porazen rezultat.

juje s KSJ in z njenimi cilji. Bila je to odločilna spodbuda k spremembi stališč KSI, k oblikovanju novih pa je verjetno veliko prispeval tudi sam Martelanc, ki se je srečal s tajnikom stranke Gramscijem. Sad vsega tega so bile najprej teze o nacionalnem in kolonialnem vprašanju, v katerih je bilo zapisano, da mora KSI v sporazumu s KSJ v boj za pravico Slovencev, da se odcepijo od Italije in Jugoslavije in si ustanovijo lastno državo v sklopu federacije balkanskih narodov. Nato pa sklepi 3. kongresa KSI, s katerimi je bila priznana neomejena pravica samoodločbe in odcepitve narodnih manjšin, ki so bile uvrščene med nosilce revolucije in katerih boj je postal sestavni del politike KSI.

Vendar je kljub načelnim izjavam tudi po kongresu ostajalo odprto vprašanje njihovega konkretiziranja. Poleg naučenih (načelnih) izjav za obrambo minimalnih nacionalnih pravic (raba jezika, šolstvo, boj raznarodovanju) se je vse omejevalo na širjenje gesel: za pravico samoodločbe, proti davčnemu izžemanju kmetov, za širjenje programa Kmečke internacionale, za organiziranje kmetov ter za njihovo zaveznitvo z organiziranim delavskim razredom. Sočasno pa so, vedno na besedni ravni, preko tiska in propagande komunisti bili neizprosni boj tako proti liberalni kot proti krščanskosocialni struji nacionalnega gibanja (Kacin-Wohinz, 1990, 448; 1977, 503–506).⁹

Veliki problemi so glede nove politike do nacionalnega vprašanja obstajali znotraj same stranke. Martelanc, ki je postal že septembra 1925 član deželnega odbora KSI (v katerem je ostal do aprila 1926) in njegovega posebnega slovenskega odbora (ki ga je sam ustanovil), si je prizadeval, da bi se novi pogledi uveljavili v strankinih organizacijah in med njenimi člani, v prvi vrsti slovenskimi. Vendar so se celo med člani deželnega odbora pokazale težave pri uveljavljanju novih smernic, saj sta se tako Regent kot Jože Pahor izrazila proti ideji o samostojni slovenski delavsko-kmečki republiki. Med italijanskimi člani pa so nekateri še vedno zanikali, da bi nacionalno vprašanje sploh obstajalo, drugi pa izražali bojazen, da bi slovenski tovariši zabredli v nacionalizem. Nova gledanja so se pričela močneje uveljavljati, vsaj med slovenskimi vodilnimi kadri (tudi pri Regentu), šele proti koncu leta 1926 (Kacin-Wohinz, 1977, 506–507).

V naslednjih letih se je v stranki razvila debata o konkretnem uresničevanju gesla o brezpogojni pravici do samoodločbe manjšinskih narodov. Osredinjala se je na dve vprašanji: o vlogi komunistov v nacionalnem gibanju in o poteh in metodah za ustvarjanje enotne fronte slovenskih delavcev, kmetov in drobnega meščanstva (Ka-

9 V tezah je bilo sicer zapisano, da bo stranka podprla malomeščanska in tudi meščanska gibanja, ki se bore za nacionalno neodvisnost, vendar pod pogoji: da obstaja v narodni manjšini revolucionarna stranka, ki organizira Zvezo revnih kmetov tesno povezano z delavsko revolucionarno organizacijo; da v narodnem gibanju obstajajo komunistične celice, ki ga usmerjajo in odtegujejo vplivu nacionalistov; da imajo komunisti poglobljeno poznavanje stvarnosti nacionalne manjšine (Kacin-Wohinz, 1977, 503).

cin-Wohinz, 1977, 510). Že leta 1927 se je v tezah in akcijskih programih slovenskih komunistov KSI o nacionalnem vprašanju v Julijski krajini pojavila trditev o ljudsko-demokratskem značaju slovenskega narodnega gibanja in o njegovem nujno revolucionarnem razvoju. Komunisti so se zato morali postaviti na čelo tega gibanja in se vključevati v narodnjaška društva. Prisotna pa je bila tudi zelo zgodnja zaznava nastanka narodno revolucionarne struje, ki so ji morali komunisti posvetiti posebno pozornost, po eni strani, ker naj bi bila usmerjena levo, po drugi pa, da bi preprečili, da mimo komunistov nastane samostojno narodno revolucionarno gibanje, ki bi ga lahko reakcionarne sile (omenjali so ORJUNO) izrabile v protikomunistične namene (Kacin-Wohinz, 1977, 507–509; 1990, 449).¹⁰ V naslednjih mesecih in letih se je debata nadaljevala, pojavila se je cela vrsta analiz, tez, programov in poročil,¹¹ v katerih so bila v središču pozornosti vprašanja odnosa in metod dela v nacionalnem gibanju, načinov in ciljev organiziranja kmetov ter ustvarjanja enotne fronte. Po Mussolinijevem odklonu podaljšanja pogodbe o prijateljstvu in sodelovanju z Jugoslavijo se je tem temam pridružila še priprava na predvideni vojaški spopad med sosednjima državama. V teh spisih in stališčih so se, poleg raznih predlogov in rešitev, pojavljale tudi zanimive ugotovitve. Potem ko je poudaril že večkrat omenjeno veliko simpatijo, ki so jo komunisti uživali med slovenskimi kmečkimi množicami, je Ignazio Silone v poročilu za CK KSI podčrtal radikalizacijo slovenskih kmetov ("*mnogi kmetje prihajajo k nam, ne da bi poznali naš program, temveč iz čiste revolucionarne volje, včasih celo vstajniške*"). Iz tega pa je celo sklepal, da si je v primeru vojne med Jugoslavijo in Italijo možno postaviti kot takojšnjo nalogo orga-

10 ORJUNA je bila kratica za Organizacija jugoslovanskih nacionalistov. Bila je to protikomunistična in skrajno nacionalistično, unitaristično centralistična in parafašistična politična organizacija, ki so jo leta 1921 v Splitu ustanovili mladi iz vrst Demokratske stranke Svetozara Pribičevića z imenom Jugoslavenska napredna nacionalistična omladina (Jugoslovanska napredna nacionalistična mladina). V Orjuno se je preimenovala maja 1922. Delovala je s podporo državnih organov in se poleg s protikomunistično in protiseparatistično nasilno dejavnostjo ukvarjala tudi z ilegalnim, tudi nasilnim delovanjem na ozemlju Julijske krajine, ki je bilo pod Italijo. Kljub temu, da je odkrito odobrila krajev državni udar januarja 1929, je bila kmalu za tem kot vse ostale politične organizacije razpuščena.

11 Gre za poročilo *Alcuni problemi d'organizzazione e di tattica per il lavoro tra le minoranze slovene e croate* (Nekaj organizacijskih in taktičnih vprašanj za delo med slovensko in hrvaško manjšino), ki ga je spisal Ignazio Silone spomladi 1927; za *Tesi dei comunisti slavi del Partito comunista d'Italia sulla situazione politica slovena e i compiti del partito* (Teze slovanskih komunistov KSI o slovenski politični situaciji in nalogah stranke) in osnutka programa Zveze slovenskih in hrvaških kmetov, ki so jih slovenski člani KSI sestavili verjetno junija 1927; za poročilo *Alcune questioni riguardanti il movimento giovanile fra gli salvi della Venezia Giulia* (Nekaj vprašanj glede mladinskega gibanja med Slovani Julijske krajine), ki je nastal leta 1928; za *Schema di una piattaforma per l'azione politica delle organizzazioni comuniste della Venezia Giulia* (Načrt platforme za politično delo komunističnih organizacij Julijske krajine) iz leta 1929; ter za razpravo Ivana Regenta z dne 28. novembra 1929 za pripravo dokumentov o delu KSI na nacionalnem področju.

niziranje vstaje (Kacin-Wohinz, 1977, 515–518).¹² Drugi, avtorji *Tesi dei comunisti slavi del Partito comunista d'Italia sulla situazione politica slovena e i compiti del partito* (Teze slovanskih komunistov KSI o slovenski politični situaciji in nalogah stranke), so opozarjali, da so med komunisti Julijske krajine obstajala še vedno napačna pojmovanja nacionalnega vprašanja, in na obstoj nacionalboljševisističnih teženj ter izražali bojazen, da bi slovenske množice, tudi del tistih pod vplivom KSI, sprejele z odobravanjem napad Jugoslavije na Italijo (in sicer kot posledico nezadostnega političnega dela in razčiščevanja tega vprašanja med množicami in v stranki). Sestavljavci tez pa so med naloge Zveze slovenskih in hrvaških kmetov, ki naj bi jo (večno) čim prej organizirali, uvrstili tudi oboroženo obrambo pred fašisti in celo napovedali, da bo zaradi zaostrovanja gospodarskih, socialnih in nacionalnih nasprotij neizbežno prišlo do vstaj in uporov slovenskih množic. Te ugotovitve in predlogi pa so zaskrbeli Politični sekretariat CK KSI, ki je sporočil, da bi bila vsaka vstaja neprimerna, ker bi bila v danih razmerah neizbežno zatrta v krvi. Odzval pa se je tudi Ruggero Grieco, ki je dokumente slovenskih komunistov sicer branil, a je opozoril, da obstaja na terenu večkrat med slovenskimi komunisti in narodnjaki "skrita enotna fronta" (Kacin-Wohinz, 1977, 519–523).

Oktobra 1928 se je glede vprašanja slovenske in hrvaške manjšine v Italiji izjasnil sam CK KSI. Stranka je morala agitirati za slovensko-hrvaško delavsko-kmečko republiko v sklopu balkanske federacije delavsko-kmečkih republik, vendar ohraniti lastno neodvisnost od meščanskega narodnega gibanja in preprečiti vsako organizacijsko zблиževanje, tudi z narodno revolucionarnimi organizacijami, ker bi to porajalo nevarnost, da KSI ne bo vodila nacionalnega gibanja, ampak da bo slednje prevzelo vodstvo stranke. Da so problemi zaradi različnih pristopov še vedno obstajali tudi v sami stranki, se je pokazalo ob odločitvi CK, da pri svojem politbiroju ustanovi nacionalni oddelek.¹³ Regent je namreč odklonil sodelovanje zaradi prisotnosti Luigija Frausina in nekega drugega člana, ki nista poznala slovenščine in/ali hrvaščine, predvsem pa, ker sta trdila, da če bi prišlo v Italiji do revolucije, bi bilo upravičeno morebitno odcepitev Slovencev in Hrvatov preprečiti, če potrebno, tudi z orožjem (Kacin-Wohinz, 1990, 449).¹⁴ Nekaj podobnega se je ponovilo leto kasneje ob objavi Regentovega članka v strankinem teoretskem listu *Lo Stato Operaio*, v katerem je med drugim postavil nacionalno zatiranje na isto raven z gospodarskim, ker

12 Tudi podrejena možnost, ki jo je predlagal Silone, je bila precej radikalna. V primeru, da bi ne bilo mogoče sprožiti vstaje, je namreč predlagal, da se ljudi pozove k odporu vojni, kar je lahko imelo zelo široka razumevanja.

13 Oddelku je bila zaupana naloga, da pripravlja gradivo o nacionalnem vprašanju, stalno informira tajništvo KSI, skrbi za delo med slovenskimi in hrvaškimi emigranti iz Julijske krajine, za tisk v manjšinskih jezikih ter za vzdrževanje stikov z manjšinami v Italiji.

14 Kacinova piše tudi, da naj bi bil Regent malo kasneje poslan v Sovjetsko zvezo prav zaradi nasprotovanja temu stališču, s katerim naj bi se strinjal sam Togliatti.

prizadeva predvsem pripadnike delavskega in nižjega kmečkega sloja. Napadli so ga italijanski tržaški komunisti, ki so mu poleg drugega očitali, da ni poudaril, da je nacionalno vprašanje v Italiji dokončno rešljivo le z revolucijo, da ni obsodil jugoslovanskega nacionalizma, ter pribili, da je boj za obrambo nacionalne kulture in jezika meščanska zadeva, ki ga komunisti ne smejo podpirati (Kacin-Wohinz, 1990, 451–453). V potrditev, da ni šlo za površinska razhajanja, so prišle ostre kritike, ki jih je bil Regent deležen zaradi teksta za pripravo dokumenta o delu KSI na nacionalnem področju. Regent je v njem zagovarjal brezpogojno pravico do samoodločbe in zapisal, da se je bilo treba odzvati na poskuse mladinskega nacionalno-revolucionarnega gibanja, ki se je bilo ločilo od ORJUNE, da vzpostavi stike in vezi z delavskim revolucionarnim gibanjem, kar bi morali komunisti pravilno oceniti in izkoristiti. Tako istrski italijanski komunist Michele Radolovich kot vodilni tržaški član KSI Luigi Frausin sta odvrčala, da obstaja pravica do odcepitve le od meščanske države. Poleg tega pa je Frausin očital Regentu, da v nacionalnem gibanju (ki je plačano od Jugoslavije) ni nobene leve struje, s katero bi sodelovali. Tokrat se je kritikam pridružil tudi vsedržavni voditelj stranke Luigi Longo, ki je opomnil, da postavlja Regent vprašanje nacionalne osvoboditve tako, da se zdi, da je socialna revolucija v podrejenem položaju (Kacin-Wohinz, 1990, 453). V KSI oziroma med vodstvom stranke v Trstu in slovenskimi člani stranke so ločitve glede nacionalnega vprašanja torej dobivale vse bolj nacionalni značaj.

Malo za tem je izšel do tedaj edini uradni dokument KSI, ki se je ukvarjal tudi z nacionalnim vprašanjem, *Schema di una piattaforma per l'azione politica delle organizzazioni comuniste della Venezia Giulia* (Načrt platforme za politično delo komunističnih organizacij Julijske krajine). Potrjeval je nekaj temeljnih stališč KSI (nacionalno gibanje je treba povezati in postaviti pod vodstvo delavskega gibanja, za to pa je potrebno ustvariti Zvezo za obrambo slovenskih in hrvaških revnih kmetov in jo povezati v enotno fronto z delavskimi revolucionarnimi organizacijami; geslo naj bo boj italijanskemu in srbskemu imperializmu za slovensko-hrvaško delavsko-kmečko republiko; postaviti kot takojšnje minimalne zahteve pravico do uporabe materinščine v uradnih zadevah, vrnitev manjšinskega šolstva in društev, obnova pravice združevanja; ob tem pa razkrinkavati reakcionarno vlogo vseh nacionalističnih struj, ki so v službi fašizma in/ali jugoslovanskega imperializma), nekaj novosti pa prinesel kar zadeva vojno nevarnost, saj je ocenjeval, da bi vojna med Italijo in Jugoslavijo nikakor ne bila lokalne narave, ampak del splošnega vojaškega spopada, ki bo uperjen predvsem proti Sovjetski zvezi. Tudi v smernicah za delo v primeru vojne so se pokazale novosti: treba je bilo propagirati defetizem in dezerterstvo, v primernih pogojih poseči tudi po partizanskem vojskovanju, na vsak način (in tudi v primeru vkorakanja jugoslovanskih čet) pa skušati spremeniti vojno v državljansko – revolucionarno – vojno. Dokument pa je predvsem potrjeval stališča Frausina in Radolovicha, saj je označil kot zgrešeno in protirevolucionarno vsako zagovarjanje pra-

vice do odcepitve od socialističnih držav. Poleg tega je poudarjal, da je bilo treba tudi pri nacionalnem vprašanju prednost dati organiziranju meznega delavstva in je bila zato napaka seliti središče političnega dela iz mest na podeželje. Brez proletarske hegemonije v nacionalnem gibanju pa bi komunisti zapadli v malomeščanski nacionalizem in nacionalboljševizem ter odprli pot reakcionarni Jugoslaviji, da manjšino spremeni v orodje lastnega imperializma. Izrecno je bila prepovedana vsaka oblika enotne fronte z meščanskimi nacionalisti, tudi z majhnimi skupinami skrajnežev, ki so posegali po individualnem terorju: tudi njih je bilo treba razkrinkavati pred množicami in terorizmu postaviti nasproti množični boj delavcev in kmetov. Nekoliko protislovno pa je nato načrt ugotavljal, da obstaja možnost, da se v Julijski krajini revolucionarna situacija pojavi prej kot drugod v Italiji in je zato vabil komuniste, naj bodo na to pripravljeni (Kacin-Wohinz, 1990, 454–457).

Obračun dotedanjega dela KSI med Slovenci in Hrvati in sliko obstoječega stanja je leta 1930 začrtal eden najuglednejših članov vodstva KSI, Ruggero Grieco. Ponovno je ugotavljal, da je stranka uživala veliko simpatij med slovenskim in hrvaškim prebivalstvom Julijske krajine kljub temu, da se dolgo ni menila za nacionalno vprašanje, ko je nekako na tihem veljala neke vrste delitev dela med komunisti in narodnjaki: prvi so se ukvarjali s socialnimi problemi, narodnjaki pa z nacionalnim vprašanjem. Posledica (predvsem pomanjkanja lastne nacionalne politike) pa je bila za Grieca ta, da se je v KSI usidrala malomeščanska nacionalistična ideologija. Razloge za tako stanje je videl v brezbriznosti vodilnih italijanskih komunistov v deželi, ki so delo med manjšinskima skupnostma prepustili slovenskim tovarišem, v organizacijski šibkosti in pomanjkanju pravega vodstva, v dejstvu, da ni KSI slovenskim in hrvaškim tovarišem nikoli izčrpno razložila svojih stališč do nacionalnega vprašanja (in zaradi tega naj bi se med slovenskimi in hrvaškimi tovariši usidrale prvine malomeščanskega nacionalizma). Zaradi vsega tega, je zaključeval Grieco, je po letu 1926, ko je morala popolnoma v ilegalo, stranka izgubila stike s hotenjem slovenskih in hrvaških množic in ni znala sebi v prid izkoristiti sprememb, ki jih je fašistično zatiranje povzročilo v vrstah narodnega gibanja (Kacin-Wohinz, 1977, 501).

Mogoče so bile nekatere ugotovitve nekoliko preveč kritične in pesimistične, drugače pa je Griecova analiza dober prikaz tega, kar je osrednje vodstvo KSI ob koncu obravnavanega obdobja vedelo in kako je ocenjevalo delo stranke ter tedanje stanje v Julijski krajini z vidika nacionalnega vprašanja.

AKTIVIST ANTON UKMAR

To so bile okoliščine, v katerih je Anton Ukmar, železničar kmečkega izvora, deloval kot aktivist komunistične stranke.

Anton ali Toni, kot ga imenujejo domači, se je rodil in odraščal v revni kmečki družini.¹⁵ V vrste mezdnih delavcev je prišel v burnem letu 1917, ko se je zaposlil na železnici.¹⁶ Znašel se je v okolju, v katerem so močno odmevala načela in cilji oktobrske revolucije: svet je potrebno in mogoče urediti na novih temeljih, naloga pa je pripadala proletariatu. In tudi Ukmar je očitno občutil ta vpliv. Postal je član socialističnega sindikata in je sodeloval v veliki stavki tržaških železničarjev februarja 1919, na katero so italijanske okupacijske oblasti odgovorile z aretacijami in obsodbami do 5 let zapora ter z odpustom okoli 1.500 železničarjev. Med aretiranimi in odpuščenimi je bil tudi Ukmar, ki pa mu niso sodili in je bil po krajšem času ponovno sprejet v službo na železnici (RGASPI, 1; 2; Nećak, 1972).¹⁷

15 Iz zapisa pričevanja Nele Ukmar, Antonove vdove, zvemo, da so družino, poleg Antona, ki je bil tretji sin (rojen 6. 12. 1900), sestavljali: oče Franc (rojen 10. 7. 1869, umrl 30. 8. 1931), mati Ana Ukmar (rojena 7. 9. 1878), ki sta se poročila leta 1894, sin Gigi (Lojze, r. 1895), hčerka Marija (r. 2. 2. 1899), sinovi Ivan, Vladimir (r. 1911) in Mario (r. 1913) ter hči Ivanka (r. 17. 12. 1916). Antonov oče Franc se je poročil z Ano (ko ji je bilo šele 16 let), hčerko druge žene svojega očeta Jakoba (Antonovega deda), da bi posestvo ostalo nerazdeljeno. Šlo je torej za poroko iz koristi, ki jo je spodbudil družinski patriarh in do smrti (v času prve svetovne vojne) pravi gospodar kmetije, Jakob Ukmar, iz katere pa se je rodilo kar deset otrok (trije so sicer umrli že v otroških letih). Antonov oče je bil strog in, vsaj v domačem krogu, resen, mati pa krotka in blaga. Kljub veliki revščini – večkrat so bili doma lačni in jim je topli obrok priskrbela teta Juca – so vsi otroci obiskovali šolo, kar je bilo za kmečko družino tedanjih časov precej neobičajno in celo napredno. Tudi Anton se je šolal in poleg osnovne opravil tudi dva letnika nemške pripravljalne šole v Trstu (AOZNŠK, 1).

16 Ukmar je šolanje opustil in se zaposlil, najprej kot vrtnar na Miramarskem gradu, nato pa na železnici, iz ekonomskih razlogov, zaradi odpoklica v vojsko očeta in starejšega brata (AOZNŠK, 1). Iz Antonovih avtobiografskih spisov dobimo vtis, da je družina, še posebej po njegovem odhodu v tujino (1929) in očetovi smrti (leta 1931), doživljala zelo hude čase. Kmetija nikakor ni bila dovolj za preživljanje, nasprotno, skoraj vsi člani družine so kmetovanje zapustili, kar nekaj pa jih je tudi odšlo iz domačega kraja. Najstarejši brat (ki ga Tone označuje za "pol proletarca") si je ustvaril svojo družino, s katero pa je živel v veliki revščini. Drugi brat je bil dolgo časa nezaposlen in se je zato izselil v Argentino, kjer pa je za njim izginila vsaka sled. Tretji brat je ilegalno odšel iz Italije (po Tonijevem mnenju iz političnih razlogov, kar pa dotični – Vladimir – zanika (Ukmar V., 2008)) in se je tudi za njim za dolgo izgubila skoraj vsaka sled. Od ostalih je bil najmlajši brat tudi nezaposlen, starejša sestra je bila poročena z delavcem, najmlajša, ki ji je bilo 12 let, pa je živela z bolno materjo. Glede svoje družine je Ukmar eno od svojih številnih avtobiografij celo zaključil z ugotovitvijo, da je "položaj v družini obupen" (RGASPI, 1).

17 Odpust tako visokega števila železničarjev je hudo ohromil železniški promet v Julijski krajini in zato je general Petiti di Roreto, italijanski vojaški guverner, odločil, da bodo lahko odpuščene delavce ponovno sprejeli v službo, a kot začasne nameščence in le po temeljiti preverbi njihove preteklosti in vloge pri stavki (Apollonio, 2001, 98–109). Očitno so Antona Ukmarja orožniki (carabinieri), ki so bili zadolženi za poizvedbe, ocenili kot politično nenevarnega.

V komunistično organizacijo, in sicer v mladinsko,¹⁸ se je vključil leta 1923, ko je tudi postal podpredsednik proseško-kontovelskega Ljudskega odra.¹⁹ Politično je deloval tudi na delovnem mestu, kjer je v letih 1925–26 z nekim Kumarjem, nekim Potokarjem in še nekim drugim delavcem formiral komunistično skupino. Vendar se je v domačem Proseku udejeval tudi v narodnjaških društvih: leta 1925 je stopil v vodstvo neke neimenovane "ljudske knjižnice", leta 1926 pa je postal še tajnik pevskega društva Hajdrih (po povratku na Prosek leta 1928 pa za nekaj mesecev – do razpusta s strani oblasti – tudi član neimenovanega športnega društva) (RGASPI, 1). V KSI je bil sprejet junija 1926, na predlog sotovarišev Cijaka in Daneva.²⁰ Tudi on je prišel pod udar fašistov in orožnikov: prvi so ga kar nekajkrat fizično napadli, orožniki pa ga aretirali, pretepali in ga večkrat zaprli tudi po kak teden (RGASPI, 2; 3). Ker ga vse to očitno ni "spametovalo", so ga decembra 1926 (ali na začetku leta 1927)²¹ službeno premestili v Ligurijo, najprej na postajo Ronchi Scrivia, nato pa v Porto Mussolini (luka Mussolini) v Genovi (RGASPI, 3).

Anton Ukmar se je pričel torej politično udejevali, kot je sam zapisal, iz neke splošne simpatije do oktobrske revolucije: "*vendar moji pojmi so bili precej zamotani,*" ni se "*globlje spuščal v politiko*" in niti ni "*imel še pravega razrednega pojma*" (AS, 3). To se je odražalo v dejstvu, da je deloval tako v komunističnih kot tudi v narodnjaških društvih, za kar lahko dvomimo, da se je odločil na podlagi navodil stranke. Bilo pa bi lahko odraz dejstva, da je bil član mladinske organizacije, v kateri

18 Anton Ukmar piše, da so v tem času bili člani komunistične mladine, s katerimi je bil v stiku, Kontovenci Štoka (verjetno je to Franc Štoka, saj Ukmar piše, da je leta 1926 emigriral v Argentino, kar je Franc Štoka res naredil, vendar šele leta 1928) (Starc, 2000, 140–142), Jacob Daneu (železničar), Vladimir Štoka (leta 1935, ko je Ukmar pisal, je bil v zaporu v Italiji), Josip Regent (uslužbenec v Mariboru, brat bolj znanega Ivana), Matej Pahor in neki Bizjak (oba ribiča), neki Cjak (urednik Dela, ki je umrl v Genovi), Lojze Pertot (v Jugoslaviji, brat preminulega Jožeta), Karlo Štoka (mehanic), neki Ukmar (kamnosek), Prosečan Širca (zidar) ter drugi, katerih pa poimensko ne navaja. Toni je delal kot raznašalec komunističnega tiska in propagandist (RGASPI, 1; 3).

19 Treba je poudariti, da sta Prosek in bližnji Kontovel prispevala kar nekaj pomembnih osebnosti komunističnega gibanja: poleg že večkrat omenjenega Ivana Regenta velja omeniti vsaj še Jožeta Pertota (bil je med ustanovitelji KSI, nato pa glavni urednik Dela), kasneje pa Franca Štoko. Sploh pa sta bili ti dve vasi center živahnega delovanja, tako komunistov kot narodnjakov, zaradi česar so jih fašistične škvadre, ob podpori in pomoči varnostnih organov, vzele na piko in se pogosto znašale nad njenimi prebivalci. Fašistično nasilje je doseglo najvišjo stopnjo. Škvadristi so v noči od 3. na 4. avgust 1922 umorili Karla Starca (po domače Cilonovega), komunističnega aktivista, urednika in raznašalca Dela. Policijski organi in meščanski mediji pa so umor pripisali navadnim zločincem in na ta način zaščitili prave krivce, ki jih niso nikoli izsledili. Tudi prerana smrt Starčevega tesnega prijatelja leta 1924, omenjenega Jožeta Pertota, zaradi jetike, za katero je obolel v zaporu, je bila rezultat neusmiljenega pregona, ki so ga sicer v njegovem primeru izvajali državne inštitucije, proti "prevratnikom", protifašistom in "protinacionalnim elementom" (Starc, 2000, 132–133, 124–125).

20 Glej op. 18.

21 V avtobiografskih spisih, ki se nahajajo v raznih arhivih, je Ukmar navedel različne datume za svojo premestitev. Tu sem upošteval dve, ki sta bolj podrobni in se mi zdita zato bolj verodostojni. December 1926 navaja Anton v RGASPI, 1, začetek leta 1927 pa v RGASPI, 3.

je velik vpliv imel Vladimir Martelanc. Vsekakor lahko sklepamo, da je imel Ukmar odprt odnos do narodnjaškega gibanja, ki ni odražal sektaških uradnih stališč KSI. Sodeloval je pač s tistimi, ki so počeli kaj konkretnega.

Slednje velja tudi za obdobje, ki ga je preživel v Genovi in okolici. Kljub temu da je zaradi smrti znanca in strankinega tovariša Cijaka, ki je bil zaposlen na sovjetskem trgovinskem predstavništvu v Genovi, le nekaj mesecev po prihodu v Ligurijo ostal brez vsakega stika s tržaškimi tovariši in da mu drugi znanec v Genovi, neki Rovani (ali Ravan), bivši urednik Dela in tudi on zaposlen na sovjetskem trgovinskem predstavništvu, ni mogel pomagati pri navezavi stikov s strankino organizacijo, ni prenehal z agitiranjem proti režimu. Z nekaj protifašistično usmerjenimi delovnimi tovariši je ustanovil spontano skupino, ki je ustno in preko letakov (ki jim sicer ni poznal izvora) širila propagando proti fašizmu (RGASPI, 1; 3). Tako sodelovanje je sicer spadalo v okvir politike "enotne fronte" v bazi, bolj sporno za partijsko disciplino pa se zdi dejstvo, da je Toni širil letake, ki jim ni poznal izvora in katerih vsebina (ki nam sicer ni znana) ni nujno ustrezala stališčem KSI. Vsekakor pa lahko iz navedenega ugotovimo, da sta mu družabni značaj in prirojena sposobnost vzpostavljanja neposrednih in pristnih odnosov z ljudmi²² omogočila, da je tudi v povsem neznanem okolju našel ljudi, s katerimi je nadaljeval boj proti fašizmu, in sicer ne glede na nevarnosti, ki se jim je izpostavljal in jih je sprejemal ter se z njimi soočal povsem hladnokrvno. Skušal jih je sicer omejiti na najnižjo možno stopnjo, kar pa nikakor ni pomenilo, da bi se previdnost spremenila v pasivno čakanje.

To svojo izbiro je večkrat plačal, tudi v Genovi. Fašistični varnostni organi so njegovo delovanje zaznali, ga januarja 1928 aretirali,²³ hudo pretepli in vrgli z dela kot politično nezanesljivega (RGASPI, 3). Vrnil se je domov, kjer je živel pri svoji družini, pomagal pri kmečkem delu, le občasno pa mu je uspelo dobiti kako začasno zaposlitev v svoji stroki (RGASPI, 1; 2). Doživljal je usodo mnogih drugih tovarišev, ki jim je bilo nemogoče najti stalno zaposlitev in zaradi česar so mnogi emigrirali.

Po povratku v domačo vas se je ponovno povezal s strankinimi tovariši. Stanje je bilo porazno: nekaj starejših je celo prestopilo v fašistično stranko, kar je vzbujalo nezaupanje mlajših²⁴ do vseh tovarišev iz starejše generacije in prispevalo, da se je med mladimi komunisti razširilo prepričanje, da je vsako delovanje nemogoče. To pa

22 Te njegove značajske lastnosti podčrtujejo tako sorodniki (Ukmar V., 2008), kot Basil Davidson, angleški pisatelj, eden najpomembnejših piscev zgodovine Afrike in bivši član britanske misije SOE pri Ukmarjevih partizanih v Liguriji (Davidson, 1981). Special operations Europe, v kratiki SOE, je bila ena od britanskih tajnih služb s specifično nalogo pomoči odporiškim skupinam v od nacistov zasedenih deželah. Več o nastanku in ustroju SOE in njenem delovanju v Sloveniji in v Juljski krajini v Bajc, 2002 in 2006.

23 V drugi avtobiografiji je sicer napisal, da so ga aretirali in odpustili marca 1928 (RGASPI, 1).

24 Ukmar omenja med mlajšimi Antona Starca, Ljudomila Starca, Lojzeta Cjaka, Vladimirja Štoka, Angela Ukmarja, nekega Pahorja, nekega drugega Ukmarja ter nekega Širca. V svojem avtobiografskem spisu navaja tudi priimke starejših, ki so se vpisali v fašistično stranko (RGASPI, 3).

je bil pojem, ki ga Anton očitno ni poznal. Že maja leta 1928 je tako z nekaterimi mlajšimi "bivšimi tovariši" in "pogumnejšimi nacionalisti" ustanovil "zarotniško skupino", ki si je zastavila nalogo, da se z vsemi sredstvi bori proti fašizmu.²⁵ Po nekaj mesecih je ta skupina navezala stike z goriškim Tigrom, s skupino Vladimirja Gortana v Istri, z mladimi tržaškimi nacionalisti, med katerimi so vodilno vlogo imeli študentje, ter z nekaterimi skupinami Furlanov.²⁶ Toniju je bila zaupana naloga organizatorja za področje Krasa, poleg tega pa je bil zelo dejaven tudi v konkretnih akcijah: sodeloval je pri kraji orožja iz vojaškega skladišča pri Opčinah, organiziral atentat na isto skladišče ter sodeloval pri požigu fašističnega sedeža na Proseku.²⁷

Ukmar je torej stopil v vrste "teroristične" organizacije prav v času, ko je KSI to izrecno prepovedovala in je kasneje ta svoj "greh" skušal opravičiti²⁸ z raznimi argumenti (RGASPI, 3; AS, 3).²⁹ Jasno se mi zdi, da je bil Ukmar brez vsake smernice,

25 V nobenem od biografskih zapisov, ki jih je sestavil, Ukmar ne omenja, da bi bil član organizacije Borba, ampak kvečjemu neke skupine, ki je nastala spontano in je nato stopila v stik s Tigrom (in se s tem kasneje združila) (RGASPI, 1; 2), včasih pa kar, da je bil član Tigra (RGASPI, 3). Mogoče gre za prilagoditev splošno uveljavljeni rabi oznake Tigr za vse tedanje ilegalne organizacije, težje pa je verjeti, da bi Ukmar ne vedel, da si je organizacija, ki ji je pripadal, dala ime Borba (čeprav je treba tudi upoštevati, da je organizacijo dejansko zapustil že zelo zgodaj).

26 Omemba stikov s furlanskimi protifašisti je posebnost, ki je ni najti, vsaj kar mi je znano, v spomilih drugih pripadnikov slovensko-hrvaških ilegalnih organizacij.

27 Ukmar je bil član proseške skupine tajne organizacije Borba. Atentat, ki ga omenja, je verjetno razstrelitev smodnišnice pri Proseku, ki so jo pognali v zrak v noči med 6. in 7. julijem 1929. Glede požiga fašističnega sedeža na Proseku je imel Ukmar verjetno v mislih poslopje osnovne šole, oziroma ricreatorija, mladinske pošolske ustanove, saj ni znano, da bi na Proseku sploh obstajal kak sedež fašistične stranke. Ricreatorio so člani proseške skupine zažgali v noči z 28. na 29. december 1927 in nato ponovno v noči z 28. na 29. avgust 1928 (pri slednjem je gotovo sodeloval tudi Anton Ukmar), osnovno šolo pa 8. aprila 1928 (Bradaškija, 1981, 26–36).

28 Treba je upoštevati, da so ti podatki vzeti iz spisa, ki ga je sestavil v Moskvi leta 1935 na zahtevo partijskega voditelja Garlandija (ilegalno ime Ruggera Grieca, ki je bil od leta 1934 do 1938, ob zavzetosti Togliattija z delom v Kominterni, kot generalni tajnik na čelu KSI) potem, ko ga je neki Vrabec vodstvu obtožil, da je stranki zamolčal dejstvo, da je bil pred vstopom v KSI član Socialistične stranke Italije (kar pa ni bilo res in je Ukmar odločno zanikal). Ukmar je zaradi tega očitno imel kar precej težav in je prav zato, da bi zavrgel obtožbo Vrabca in se izvlekel iz težav, spisal med vsemi najbolj podrobno biografijo (vsaj za dobo do leta 1935) (RGASPI, 3). To pa se je Ukmarju dogajalo v času čistk, ko je marsikateri stari komunist zaradi podobnih zadev prišel v zapor ali dočkal še hujšo usodo.

29 Pri atentatih naj bi sodeloval, ker so to predpisovala notranja pravila iz varnostnih razlogov (na ta način je bil vsak član kriv kakega kaznivega dejanja, zaradi katerega bi se moral tudi v primeru izdaje zagovarjati pred sodniki). Poleg tega je poudarjal, da je po pobegu v Jugoslavijo takoj spoznal svojo napako in pretrgal vse zveze z nacionalisti. Podčrtaval pa je tudi, da je bil on član levega krila organizacije, ki je zagovarjalo samostojnost organizacije in nasprotovalo jugoslavofilom. To se sklada s pisanjem Draga Žerjala, enega vodilnih ljudi tržaške Borbe, o hudem nasprotovanju med zagovorniki avtonomnega delovanja, ki so nasprotovali špijonaži v prid Jugoslavije, in pristaši tesnega sodelovanja (in tudi podreditve) organizacije jugoslovanskim oblastem (Žerjal, 1990). Mnogo bolj prepričljiva pa je nedvomno Ukmarjeva trditev, da se je priključil Borbi oz. Tigru zaradi površnega poznavanja in spoštovanja partijske discipline. V nobenem od avtobiografskih spisov pa ne trdi, da bi v ilegalno

brez povezav tudi z bližnjim tržaškim vodstvom stranke in da se je v tej situaciji odločil – verjetno z drugimi tovariši – da se pridružil tistim, ki so kaj konkretnega počeli proti režimu. Ponovno je torej nad strankarsko pripadnostjo in disciplino prevladala volja po konkretnem delu, pa čeprav v sodelovanju z ljudmi, ki niso bili člani KSI (a so bili nekateri gotovo stranki blizu), a jih je prav dobro poznal in jim zaupal.³⁰ Od teh je verjetno dobil tudi naslov odvetnika (in člana ožjega vodstva Političnega društva Edinost v Trstu in v Istri), Ivana Starija,³¹ pri katerem ga je policija aretirala 15. aprila 1929 (bila je to le poslednja od številnih aretacij, ki jih je doživel po povratku na Prosek). Policijski organi so sumili, da je bil Toni pri Stariju z namenom, da bi dobil pomoč za ilegalni prehod meje (AS, 1), kar je bilo zelo verjetno res. Kar pa je tudi pomenilo, da je komunist iskal (in verjetno dobil) pomoč pri vidnem narodnjaku, ki naj bi povrh vsega bil še neposredno povezan z jugoslovanskimi oblastmi.

Antona je policija 19. aprila, po opominu, izpustila in mu odredila poostreno nadzorstvo. Julija je najprej izginil od doma in nato v začetku avgusta ilegalno prekoračil mejo in se zatekel v Ljubljano. Tu so ga, razumljivo, narodnjaki imeli za svojega in mu predlagali,³² naj se naseli v Sloveniji, vendar je on to odklonil. Stopil je v stik s člani KSI, ki so ga zaradi njegovega sodelovanja v "teroristični" organizacij postavili pod nadzor (nekateri so ga celo sumili, da je informator slovenskih nacionalistov in jugoslovanskih oblasti). Na nezaupanje se je odzval tako, da je skušal dokazati svojo dobro vero in biti stranki v korist. Tako je posredoval svoje poznavanje tigrovske organizacije in dejavnosti in Regentu, s katerim je bil v tesnih stikih, dal v branje pisma, ki mu jih je pošiljal vodja Tigra Rejec (RGASPI, 4). Po Regentovem nasvetu je pri policijski upravi v Ljubljani prosil za potni list (ki mu ga je izročil sam policijski upravnik Guštin) in približno mesec dni po prihodu v Slo-

organizacijo vstopil po dogovoru ali celo po nalogu KSI, kot je zavrnil kasneje Milici Kacin-Wohinz (Kacin-Wohinz, 1990, 465); to je med drugim tudi v očitnem nasprotju z opisom popolnega razkroja strankine organizacije na Proseku in na Kontovelu in njene odtrganosti od vsake zveze z osrednjim (a tudi s tržaškim) vodstvom (RGASPI, 3; AS, 3).

- 30 Ukmar je po prihodu v Ljubljano Regentu dejal, da se je čutil komunista, k Tigru pa je pristopil, ker ni uspel vzpostaviti stika z organizacijo KSI. Regent je pripisal, da je to lahko res in dodal, da je povsem razumljivo, da je bil pod vplivom nacionalizma, saj je celo svoje dotedanje življenje – z izjemo kratkega obdobja v Genovi – preživel v rodnem Proseku, kjer je bilo okolje močno nacionalistično.
- 31 Ivan Stari je bil med vodilnimi člani Političnega društva Edinost, tako osrednjega vodstva v Trstu, kot istrske podružnice (Kacin-Wohinz, 1977). Iz poročil italijanske policije zveemo, da je bil leta 1925 Stari aretiran v Postojni zaradi suma, da je organiziral poskus ilegalnega prebega v Jugoslavijo petih mladoletnikov (sodišče mu je podelilo amnestijo), leta 1929 pa osumljen, da je pomagal pri ilegalnem prehodu meje Milana Čoka, Antona Čača, Gvida Vesela, Ivana Višnovca in številnih drugih. Italijanska policija ga je smatrala za enega glavnih voditeljev podtalnega narodnjaškega delovanja, ki je užival zaupanje in pomoč jugoslovanskega konzulata v Trstu in jugoslovanskih oblasti, njegovo odvetniško pisarno pa prikazala kot pravo leglo slovanskih iredentističnih spletk (ACS, 1).
- 32 Ukmar piše, da so mu to predlagali Ivan Marija Čok, Engelbert Besednjak in Albert Rejec.

venijo s pomočjo Rdeče pomoči odpotoval v Pariz.³³ Nacionalistom pa je rekel, da gre le malo po svetu in da se bo vrnil, če bi se v tujini ne znašel.

Ob prihodu v francosko prestolnico je navezal stike s KSI in se brez vsake pomoči drugih slovenskih članov stranke vključil v vrste "C. P. A." – Proletarskih protifašističnih odborov³⁴ in rdečih sindikatov. Že marca leta 1930 je postal tudi član Komunistične stranke Francije (KSF) in je deloval v strankini celici v tovarni avtomobilov Hispano-Suiza, kjer je bil zaposlen kot ključavničar-mehanik. Postal je tudi član Slovenskega odbora pri KSI in je s "tovarišem Vrabcem" pričel organizirati Slovence iz Julijske krajine. Leta 1931 pa je bil vključen v skupino, ki je skrbela za objavo strankinega tiska v slovenščini (RGASPI, 1; 3; 4).

Ker med slovenskimi nacionalisti ni bil poznan kot komunist,³⁵ je po strankinem navodilu pristopil k Slovenskemu emigrantskemu društvu v Parizu.³⁶ Leta 1930 je iz društva izstopil (preden bi vodstvo ugotovilo, da je komunist) z izgovorom, da odpotuje v Afriko,³⁷ za kar si je v dogovoru z vodstvom KSI od jugoslovanskega konzulata izposloval tudi potni list.

Tudi v emigraciji se je kljub nezaupanju samoiniciativno vključil v protifašistično aktivnost. V času svojega postanka v Franciji je prvič spoznal pravo partijsko delo in disciplino. Za stranko je šel na razne ilegalne poti v Belgijo, Nemčijo in Švico, leta 1931 pa je postal celo organizator ilegalnega dela KSI v Julijski krajini (AILST, 1) in se tudi sam nekajkrat ilegalno vrnil v domače kraje (RGASPI, 1; 3). Nezgoda, ki se mu je pripetila na takem potovanju (in so mu jo v KSI dolgo šteli kot črno piko), ga je prisilila, da je za centralo KSI spisal zelo natančno poročilo o dogodkih na tej poti,

33 Regent sicer piše, da se je v Pariz izselil, ker v Sloveniji ni našel zaposlitve (RGASPI, 4).

34 Regent je sicer napisal "P. C. A.", vendar gre za lapsus, saj je samo nekaj vrstic kasneje napisal "C. P. A.". Comitati proletari antifascisti (Protifašistični proletarski odbori) so nastali leta 1925 v Franciji na pobudo KSI. V njih so se ne glede na strankarsko pripadnost zbirali italijanski protifašisti (tako politični kot gospodarski emigranti) z namenom, da ovirajo širjenje fašizma med veliko italijansko priseljenko skupnostjo v Franciji (Maltone, 2005, 51–52). Za popolnejši pregled italijanskega političnega izseljenstva v Franciji za časa fašizma glej Tombacciani, 1998.

35 Ta čas si je Ukmar celo še vedno dopisoval z Rejcem (in pisma še vedno dajal v branje Regentu) (RGASPI, 4).

36 V društvu naj bi uredil, da bi lahko služilo članom KSI kot kritje pred policijo in varen kraj za sestanke, poleg tega pa je poskrbel, da je društvo s svojimi sredstvi pomagalo tovarišem v stiski. Ob vsem tem je seveda tudi skrbel za včlanjevanje novih članov KSI, ki mu jih je uspelo v kratkem času pridobiti okoli 40.

37 To je verjetno pripomoglo k temu, da je italijanska policija dolgo (od novembra 1933 do maja 1935) menila, da se je Ukmar nahajal v Maroku v vrstah Tujske legije. V Legiji pa se je v resnici nahajal njegov mlajši brat Vladimir, ki se je vanjo prijavil v Parizu leta 1930 ali 1931. Ni jasno, če je bil tak razplet med bratoma dogovorjen, čeprav Vlado trdi, da mu v Parizu ni uspelo priti v stik z bratom. Je pa srečal nekaj skupnih znancev, ki so mu povedali, da se Anton nahaja v Sovjetski zvezi. Ker pa ne vemo točnega datuma tega srečanja, je tudi mogoče, da so znanci to rekli po Antonovem navodilu iz konspirativnih potreb. Če se je tedaj še nahajal v Parizu, je tudi mogoče, da je od teh znancev izvedel za bratov namen, da se prijavi med legionarje in da je to za svoje načrte izkoristil (Volk, 2009).

ki je iz več razlogov zelo zanimivo. Problem je bil v tem, da so mu med postankom v hotelu v Vidmu (Udine), kjer je čakal, da mu za to določen strankin posrednik vzpostavi stike s krajevno organizacijo stranke, iz sobe ukradli potni list (seveda ponarejen). Mimo vseh podrobnosti nam poročilo pripoveduje o izredno hladnokrvnem Ukmarju, ki se zaradi kraje sploh ni preveč razburjal. Pripoveduje nam pa tudi o tritedenskem brezplodnem čakanju, najprej v Vidmu, nato v Benetkah, da mu njegova zveza dobi stik s kako partijsko organizacijo. In o tem, da je edine stike uspel navezati sam, naključno in proti pravilom ilegalnega dela. Najprej se je namreč v Benetkah spustil v razgovore z naključno srečanim znancem, ki je bil na služnju vojaškega roka (ker je razumeti, da je bil vsaj komunistični simpatizer, je to povečevalo nevarnost, da je pod nadzorom varnostnih organov). Z neverjetnim opravičilom, da je bil "naveličan Benetk", pa se je nato podal na "izlet v Gorico", kjer je najprej poiskal nekega znanca (nekdanjega tovariša in torej potencialno nadzorovanega), ki ga ni našel, potem pa odšel v gostilno nekega drugega "bivšega tovariša" in se z njim menil o situaciji ter dobil (in odnesel s sabo!) nekaj kopij ilegalnih letakov

Sl. 1: Anton Ukmar (prvi z leve) z Iliom Barontinijem in Brunom Rolla, s katerima je v letih 1938–1940 sodeloval v misiji KSI in francoskih tajnih služb pri etiopskih partizanih (arhiv Odseka za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu).

Fig. 1: Anton Ukmar (first from the left) with Ilio Barontini and Bruno Rolla, with whom he collaborated in the joined mission of PCI, French intelligence agencies, and Ethiopian partisans between 1938 and 1940 (archives of the Historical Section of the Slovene National and Study Library of Trieste).

(AIFG, 3).³⁸ Kar lahko razberemo iz poročila, je izredna neučinkovitost vezi med centralo in člani KSI na terenu v Italiji, tako da je Ukmar uspel zbrati nekaj novic o dogajanju in splošnem stanju le na lastno pobudo.³⁹ Že v tej epizodi se kaže skrajna, skoraj ležerna in predrzna Ukmarjeva podjetnost v delovanju. In to pri človeku, ki bi ga v primeru aretacije gotovo postavili pred Posebno sodišče, kjer bi tvegala tudi smrtno obsodbo.⁴⁰ Očitno je torej, da je Toni upošteval pravila konspiracije le do določene mere, do tiste mere, ki so še dovoljevala uspešno delo. Drugače pa se je zanašal na lastno pobudo, na svoje osebne izkušnje in ocene, pa čeprav so bile v nasprotju s teoretičnimi postavkami stranke.

Vsaj v neki meri so se konkretne izkušnje v delu na terenu prav gotovo odražale tudi v Ukmarjevem poročilu⁴¹ o položaju slovenske in hrvaške manjšine v Julijski krajini na 4. kongresu KSI v Kölnu (14.–21. 4. 1931).⁴² Poročilo se pričinja z ugo-

38 V Vidmu in Benetkah se je Ukmar zadržal od 15. julija do 7. avgusta 1931, nato pa je preko Celovca odpotoval v Zürich. Tu se je 9. avgusta sestal s skupino šestnajstih slovenskih tovarišev (sezonskih delavcev), ki so mu izrazili protest zaradi slabih zvez s centrom in nerednega izhajanja Dela. Ponovili so tudi že stari zahtevi, naj jim osrednje vodstvo priskrbi opremo za tisk in pošlje tovariša, ki bi jim v slovenščini izvedel politične tečaje pred njihovim povratkom domov. Prisotnost odposlanca osrednjega vodstva KSI so tudi izkoristili, da so organizirali širši sestanek, na katerem je sodelovalo čez 100 članov in simpatizerjev stranke, ki jim je Ukmar (ki se je predstavil kot odposlanec Slovenskega odbora iz Pariza, ki je prišel iz Nemčije) predaval o situaciji v Italiji in v svetu, o stvarnosti Sovjetske zveze in o nalogah KSI, pri čemer se je dotaknil tudi vprašanja nacionalnih manjšin (AIFG, 3).

39 "Bivši tovariš", gostilničar Bratko, je Ukmarju govoril o splošnem nezadovoljstvu ljudi do režima, ki se je izražal vse bolj odkrito in mu sporočil, da se je za 1. maj pojavil med ljudmi (v sicer manjšem številu) ilegalni list, julija pa letaki, ki mu jih je tudi dal nekaj izvodov.

40 Ukmar je bil med obtoženci Prvega tržaškega procesa, ki se je odvijal v Trstu od 1. do 5. septembra 1930. Na njem so sodili večji skupini domnevnih pripadnikov slovensko-hrvaških ilegalnih organizacij zaradi cele vrste požigov in nekaj atentatov. Že 6. septembra so na gmajni pri Bazovici z ustrelitvijo usmrtili štiri obsojence na smrt: Ferda Bidovca, Zvonimira Miloša, Franja Marušiča in Alojza Valenčiča. O procesu in o ilegalnih organizacijah Kacin-Wohinz, Verginella, 2008. Zaradi odsotnosti so Ukmarja črtali s procesa, vendar je obtožba ostajala (obtoževali so ga, da je z namenom ogrožanja državne varnosti in integritete skupaj z drugimi osebami načrtoval in izvedel celo vrsto uničenj javnih in zasebnih poslopj, ropov, ubojev in poskuse ubojev na ozemlju Julijske krajine) (AS, 2).

41 Ukmarjevemu zelo podobna stališča je izrazil pred tem Matteo – Ivan Regent v pismu o slovenskem in hrvaškem nacionalnem gibanju v Julijski krajini, ki ga je poslal vodstvu stranke 20. decembra 1930 (AIFG, 1). V tem pismu Regent izkazuje zelo podrobno poznavanje političnih in organizacijskih značilnosti ilegalnih organizacij, kar mu je zelo verjetno med svojim bivanjem v Ljubljani posređoval prav Ukmar, ki je te organizacije poznal od znotraj (res je tudi, da je Regent bil v stiku z enim od voditeljev Tigra, Albertom Rejcem; Kacin-Wohinz, 1990, 468). Po drugi strani pa so ideje, ki jih je izrazil Ukmar v svojem poročilu (in Regent v omenjenem pismu), bile skupne širšemu krogu slovenskih tovarišev, mogoče celo slovenskemu odboru stranke v celoti. In so pravzaprav v mnogočem enake tistim, ki so jih slovenski člani KSI zapisali v svojih tezah že leta 1927, po III. Kongresu stranke (Kacin-Wohinz, 1990, 449).

42 Uporabil sem tipkani osnutek končnega prepisa govora s kar nekaj ročnimi popravki. Poročilo navaja tudi Kacin-Wohinčeva, vendar ga povzema v zelo skrajšani obliki in brez nekaterih značilnih in neobičajnih pasusov (Kacin-Wohinz, 1990, 477–478). Te razlike dopuščajo domnevo, da gre za dve različni verziji istega teksta.

tovitvijo, da je delo stranke med slovenskim prebivalstvom Julijske krajine nepri- merno in neuspešno ter da tržaška pokrajinska zveza KSI nima pregleda nad organi- zacijskim stanjem v pokrajini. Ko analizira položaj slovenskega (in hrvaškega) pre- bivalstva, ugotavlja, da gre v glavnem za skrajno zadolžene kmete (številnim so po- sestva odvzeli bančni zavodi), ki zaradi splošne krize nimajo več niti možnosti, da bi svoje dohodke dopolnjevali z zaposlovanjem v Trstu in drugih večjih centrih. Slo- venske in hrvaške množice so se pred njegovim vzponom na oblast velikokrat uspešno uprle fašizmu, a so morale na koncu kloniti nasilju in so bile sedaj izpostavljene tudi hudemu nacionalnemu zatiranju. Polmilijonsko ljudstvo je svoj odpor plačalo s petimi ustreljenimi, obsodbami na več kot 2.000 let zopora in stotinami konfiniranih. Ljudje so zato na robu obupa in dovzetni za revolucionarna gesla, k čemur prispeva tudi propaganda bivših ujetnikov v Rusiji, med katerimi so številni bili tudi borci Rdeče armade. Zaradi tega je imela v preteklosti KSI med Slovenci in Hrvati veliko podporo, ki se ponovno krepi, saj *"govoriti Slovincem in Hrvatom o Rusiji je kot govoriti vernim kmetom o bogu."* Iz istega razloga med njimi nima nobenega vpliva socialdemokracija, medtem ko je močna slovenska nacional(istič)na stranka.

V teh razmerah so se pojavile razne tajne organizacije, Orjuna in Tigr, ki ju Ukmar ostro ločuje. Orjuno je označil kot fašistično in protikomunistično organi- zacijo v službi jugoslovanske vlade, ki se v veliki meri ukvarja z vohunstvom. Sestavljajo jo po večini pripadniki jugoslovanske vojske ter slovenski in istrski (sic!) nacionalisti, ki so se zatekli v Jugoslavijo. Med množicami nima podpore, razen med delom bogatih kmetov na Postojnskem in v delu protifašističnega malomeščanstva. Tigr, ki ga je Ukmar označil kar za revolucionarno organizacijo, pa je nastal iz zdru- žitve več samostojno vzniklih skupin in je bil od vsega začetka močno zasidran med ljudstvom. Sestavljajo ga levi nacionalisti, kmetje (ki so velika večina) in številni *"tovariši"* (torej člani KSI)⁴³ in se sooča z velikimi materialnimi težavami. V to organizacijo so nato vstopili tudi malomeščanski nacionalisti, da bi jo tudi s pomočjo denarnih sredstev jugoslovanske vlade speljali pod svoj vpliv. Čeprav večina članstva še vedno nasprotuje Jugoslaviji, se je organizacija dejansko približala Jugoslaviji in se oddaljila od ljudskih množic.⁴⁴ Nacionalisti na zunaj še vedno zagovarjajo avto-

43 Da bi poudaril revolucionarni in ljudski značaj organizacije, je Ukmar zapisal, da je imel Tigr za cilj oboroženo vstajo, ki naj bi privedla do revolucije, priprava vstaje pa je bila tudi glavna naloga načelnikov celic. Poleg tega naj bi se na zborovanju Tigra leta 1928 velika večina izrekla proti jugoslovanski vladi, v letakih, ki jih je organizacija razdeljevala istega leta, pa so bili kot glavni cilji navedeni popolna avtonomija Julijske krajine, uničenje fašističnih organizacij in razkrinkanje fašistič- nega značaja slovenskega meščanstva.

44 Ukmar je opisal tudi notranji ustroj organizacije in oblike delovanja. Temeljna organizacija je bila celica, ki je lahko štela od dveh do deset članov. Da bi čimbolj omejili možnost izdaje, so morali vsi načelniki celic izvesti kako "teroristično" akcijo. Člani so morali delati propagando med ljudmi in širiti tisk, ne glede na usmerjenost, ker je vse prišlo prav v vidiku končnega cilja, *"revolucija za vsako ceno"*. V ta namen naj bi celo načrtovali razstrelitev francoskega in jugoslovanskega konzulata v Trstu, v upanju, da bi to sprožilo nastop množic.

nomijo dežele v okviru Italije, kot rešitev za nevzdržno gospodarsko stanje ljudstva pa predlagajo izgon iz dežele 200.000 italijanskih fašistov, ki naj bi bili umetno "uvoženi" in so zasedli najboljša delovna mesta.⁴⁵

Ukmar je večkrat poudaril, da vlada med slovenskimi in hrvaškimi kmeti revolucionarno razpoloženje. Zavzemali naj bi se za čimprejšnjo pripravo oboroženega upora, vodilo pa naj bi jih geslo "nobenega čakanja, umreti ali zmagati takoj." Vendar slovenskim in hrvaškim kmetom manjka politične izobrazbe, kar bi morala biti naloga KSI, ki je pa ne izpolnjuje, kot ni stranka sposobna izkoristiti splošne situacije, ki je izredno ugodna za prodor in delo stranke, in to ne le med slovenskimi in hrvaškimi množicami. Zaradi tega se je dogajalo, da so člani KSI množično vstopali v Tigr.

Za tako stanje je Ukmar videl razlog v pomanjkanju in pomanjkljivostih tiska in druge propagandne literature v slovenščini ("*Nimamo nobene brošure v slovenščini. Manjka nam celo program Tretje Internacionale. Delo izhaja preveč neredno*"), s katerim bi ljudi seznanjali s stališči KSI in jih politično vzgajali. Še posebej pa je za pomanjkanje vsakega političnega dela med kmeti dolžil tržaško pokrajinsko zvezo KSI, ki ni imela za to nobenega posluha in se "ni nikoli zmenila za to, da bi stopila v vasi in opravljala konkretno delo med kmeti."

Kot rešitev je predlagal več slovenskega tiska in propagandnega gradiva, s katerim bi razkrinkavali fašistični značaj Jugoslavije in njenih podpornikov, nacionalistov. Tudi duhovnikov (v mislih je imel očitno krščanske socialce, saj je pisal, da se nekateri duhovniki, ki podpirajo nacionaliste, celo proglašajo za komuniste), glede katerih je bilo treba pri ljudeh pojasniti profašistično vlogo katoliške cerkve, ki je postala očitna s podpisom konkordata. Vendar je bilo predvsem nujno, da italijanski tovariši končno dojamejo in sprejmejo, da obstaja v Julijski krajini odprto nacionalno vprašanje in razumejo, da "če neko ljudstvo hoče svobodo, mu jo moramo mi dati." Seveda ne za to, da bi izpod fašistične Italije prišli pod prav tako fašistično Jugoslavijo, ampak za pravo svobodo, ki jo lahko zagotovi le proletarska revolucija. V odgovor na vprašanje nekega "tovariša Ricca" pa je dodal, da se za slovensko avtonomno republiko zavzema ogromna večina slovenskega ljudstva in bi jo bilo torej treba ustanoviti, kot je predvideno za Sardinijo,⁴⁶ tudi v primeru, da bi Italija postala sovjetska država. Ponovno je poudaril, da to ne pomeni dovoliti, da bi prišli Slovenci

45 Anton je zapisal, da "ljudstvo, ki je pred vojno živelo udobno," danes živi od "kruha, polente in trave". Gospodarsko situacijo prikazuje kot izredno hudo, delavske plače pa so na najnižji ravni – v cementarni je najvišja delavska dnevna plača 8 lir, žene pa za težka fizična dela dobivajo največ 3,50–4 lire na dan.

46 Program, ki so ga sprejeli na kongresu, je poleg drugega predvideval tudi podelitev široke avtonomije deželam južne Italije, in to do take mere, da bi npr. Sicilija in Sardinija postali avtonomni "socialistični sovjetski republiki" v sklopu "Federacije socialističnih in sovjetskih republik Italije." Poleg tega jo program dajal velik poudarek revolucionarnemu pomenu boja narodnih manjšin za nacionalno osvoboditev (Spriano, 1969, 308–325).

iz Julijske krajine pod jugoslovanski fašistični režim, ampak da bi morali vsekakor ostati v *"sovjetskem okviru"*.

Vendar to še ni bilo vse. Na vprašanje *"kaj zahtevajo naši tovariši, tudi tisti, ki so razpršeni?"* je odgovarjal: *"Zahtevajo, da začnemo s pripravami na oboroženi boj. Nekateri bodo dejali, da ni pravilno. Vendar ustreza volji vseh."* V dokaz, da je vzdušje med ljudmi temu naklonjeno, je navedel primer, ko naj bi se leta 1928 na nočni skupščini, na kateri je bil navzoč tudi funkcionar KSI, zbralo kar 800 oboroženih kmetov. Potrebo, da se KSI pripravi na oborožen boj, je utemeljeval še z drugim argumentom. Komunisti so se nahajali med kladivom reakcionarne Jugoslavije in nakovalom fašistične Italije. V primeru vojne med tema državama (ki jo je ocenjeval kot povsem verjetno), bi fašizem (tu je verjetno mislil tako na italijanski režim kot na jugoslovanskega) gotovo poskusil iztrebiti komuniste, ker prav dobro ve, da so njegovi smrtni sovražniki. *"Kaj nam je storiti? Ne smemo se pustiti ustreliti kot krave [...]."* Nasprotno, *"treba je biti pripravljeni,"* je zaključeval (AIFG, 2).

Ukmarjevo poročilo je s poudarjanjem socialističnega okvira, v katerem naj bi se izvajala pravica Slovencev in Hrvatov do samoodločbe, skušalo sicer ugoditi uradnim stališčem stranke (tistim, ki so jih zagovarjali Frausin in Longo), se je pa v bistvu od teh stališč oddaljevalo (in to kar precej) in bilo zelo kritično do dotedanjskega dela stranke in do njenega vodstva, predvsem do tržaškega pokrajinskega vodstva. Dejansko je predstavljalo oster napad prav na Frausina in druge, ki so delili njegova stališča, in na njihov odnos do nacionalnega gibanja. V tem smislu je predstavljalo nadaljevanje in poglobitev polemike, ki se je vlekla vse od leta 1928 in formiranja odseka za nacionalno vprašanje pri CK. V nasprotju z obžalovanjem in "kesanjem", ki ga je za svoje sodelovanje v nacionalno-revolucionarnih organizacijah izrazil v raznih avtobiografskih zapisih pred in po tem, je v nastopu na kongresu Ukmar te organizacije ocenil povsem drugače. En del je sicer zavrnil kot fašistični (ORJUNO), drugega (Tigr) pa ocenil kot ljudsko, napredno in celo revolucionarno organizacijo, z veliko podporo med množicami, ki je nastala iz realne potrebe ljudi, ki je KSI ni znala dojeti. S priznavanjem revolucionarnega značaja in ciljev Tigra pa je le še dodatno obremenil krajevne organe KSI, ker niso znali tega revolucionarnega gibanja razumeti in se mu postaviti na čelo. S tega vidika je bilo množično vstopanje komunistov v te organizacije (in glede na to, da je med njimi bil tudi sam, lahko tako oceno beremo tudi kot zagovor pravilnosti svoje pretekle izkušnje) celo pravilno, saj so sicer spontano in podzavestno ti ljudje ravnali v skladu s težnjami in zahtevami slovenskih množic. V tem smislu je bila kritika tržaškega vodstva KSI še posebej težka, saj ga je Ukmar prikazal kot nesposobnega, nedelavnega in oportunističnega. Delno pa je kritika zadevala tudi osrednje vodstvo, saj je narodno revolucionarne organizacije prikazal kot potencialne zaveznice komunistov, ne pa kot sovražnike, ki bi jih bilo treba stalno napadati, kot je velevala partijska linija.

Poročilo je prav gotovo nastalo tudi na podlagi Ukmarjevih osebnih izkušenj in je odražalo njegove značajske lastnosti. Poudarjanje borbenega razpoloženja ljudi in poziv k pripravi na oborožen boj sta izhajala iz teh izkušenj, ki jih je verjetno precenjeval. Vendar je s tem izražal tudi potrebo, da se preide h konkretnim akcijam, ki naj ustrezajo revolucionarnim geslom stranke in ljudem dokažejo, da fašizem ni nepremagljiv. Prav tu je verjetno poročilo najbolj izražalo Ukmarjeve izkušnje in nauke, ki jih je iz njih vlekel. Bil je verjetno sit vloge večne žrtve, in to že od časa vstopa v vrste "teroristov", in je na podlagi ocen, ki so ga privedle do te odločitve, vedel, da je za uničenje fašizma potrebno poseči po njegovem temeljnem inštrumentu, nasilju.

Kongres je v nekaj točkah sprejel, vsaj delno, predloge in zahteve Ukmarjevega poročila. S slovensko-hrvaškimi nacionalno-revolucionarnimi organizacijami je sedaj stranka lahko sodelovala, pa čeprav "*na osnovi priložnostnih sporazumov.*" Generalni tajnik stranke Togliatti je pojasnil, da je pravica Slovencev in Hrvatov Julijske krajine do samoodločbe brezpogojna. Med temeljnimi nalogami za delo pa je kongres uvrstil tudi pripravo stavk in demonstracij, organiziranje obrambnih oboroženih enot, predvsem pa kovanje enotnosti z vsemi protifašističnimi organizacijami na osnovi oboroženega boja proti fašizmu. Vendar so vse te bojovite namere ostale v glavnem na papirju (Kacin-Wohinz, 1990, 479–484).⁴⁷

Anton je po kongresu postal član Nacionalnega oddelka (Sezione nazionale) pri vodstvu stranke (s tedaj zanj običajnim ilegalnim imenom Miro), vendar je že konec oktobra ali v začetku novembra⁴⁸ odpotoval v Moskvo, kjer je ostal kar nekaj let. V luči Ukmarjevega nastopa na kongresu in sumov, ki obstajajo glede realnih razlogov Regentove preselitve v Sovjetsko zvezo,⁴⁹ se seveda odpira vprašanje, ali je KSI Ukmarja poslala v Sovjetsko zvezo res zato, da se usposobi kot kader, ali pa ni mogoče bil med številnimi, ki jih je stranka poslala na "študij", da bi se jih znebila, ker so bili nekoliko preveč heterodoksni.⁵⁰

47 Problem oboroženega odpora fašizmu se ni postavljala le med Slovenci in Hrvati v Julijski krajini, saj so se tudi drugod po Italiji pojavljale spontane oborožene organizacije, kot *Giovani arditi antifascisti* (Mladi protifašistični jurišniki), v katere so vstopali tudi člani KSI (Kacin-Wohinz, 1990, 472), oziroma je prihajalo do oboroženih spopadov s fašisti (Spriano, 1969, 317).

48 V eni od "ruskih" avtobiografij je Ukmar zapisal, da "*1931 v oktobru Italijanska komun. stranka me je poslala učiti se v Moskvo*" (oz. da je bil študent mednarodne "Leninske šole" v Moskvi od oktobra 1931 do septembra 1932) (RGASPI, 2), v drugi, da je v Moskvo odpotoval oktobra 1931 (RGASPI, 3), v mnogo kasnejši "slovenski" avtobiografiji pa je zapisal: "*v mesecu novembru me je odpravila KPI v Moskvo na Leninsko šolo*" (AS, 3). Možno je, da je odpotoval v drugi polovici oktobra in v Moskvo prispel novembra.

49 Glej op. 14.

50 O članih KSI na študiju pri sovjetskih partijskih šolah glej Lussana, 2007.

ZAKLJUČKI

Na podlagi napisanega je možno poskusiti dati nekaj odgovorov na uvodna vprašanja. Ukmar se je do odhoda v tujino pri svojem delovanju vedno ravnal po lastni presoji. Stranka je sicer obstajala, vendar bolj kot neka nevidna entiteta, ki je bila izvor navdiha in upanja, kot pa realna sila, ki bi povezovala, vodila in usmerjala delo svojih članov. Ukmar zelo verjetno uradnih stališč stranke niti ni poznal, razen seveda, da se je zavzemala za revolucijo, in se je ravnal po lastni uvidevnosti. Zato se je mimo vsega odločal za sodelovanje z vsakim, ki je konkretno deloval proti tedanjemu konkretnemu sovražniku, fašizmu. V tem pa ni bil osamljen, ampak popolnoma v sozvočju s stremljenji po enotnosti v delu za zrušenje režima, ki so jih mimo sektaških stališč strankarskih vodstev (ne le KSI) izražali in prakticirali ljudje iz vrst vseh protifašističnih skupin v Italiji (Spriano, 1969, 347–349). Ukmar se je s strankino disciplino in delom seznanil šele v emigraciji, kjer je svoje konkretne izkušnje z drugimi tovariši pričel analizirati in jih predelovati v teoretična stališča. Pri čemer pa je nedvomno prednost dajal izkušnjam in potrebam aktivistov na terenu, kot je jasno izrazil, ko je na 4. kongresu dejal, da sicer v stranki mnogi ocenjujejo kot zgrešeno preiti v priprave na oboroženi boj, vendar da je to tisto, kar želijo ljudje s terena. In prav zato so bila, predvsem kar se tiče odnosa do slovensko-hrvaških nacionalno-revolucionarnih organizacij, večkrat v nasprotju s stališči KSI. Konkretne izkušnje aktivista so torej prispevale k izoblikovanju novih stališč, niso pa se takoj uveljavile v stranki in so mogoče celo povzročile emarginacijo njihovih zagovornikov. So pa nakazovale neko alternativno linijo, ki je postala dejstvo leta 1935 z ljudskofrontno preusmeritvijo Kominterne in seveda KSI.

Nad vsem pa je po mojem videnju pri Ukmarju (in verjetno tudi pri drugih slovenskih tovariših) stala neka misel, ki jo je Ukmar izrazil s frazo "*Ne smemo se pustiti ustreliti kot krave!*" Dejansko je bila ta misel vodilo vsega njegovega protifašističnega delovanja. Z njo je izrazil nepripravljenost, da bi bil vedno in samo žrtev, in potrebo, da se fašizmu prične vračati udarce, konkretno, mimo teoretičnih razpravljanj. V luči povedanega lahko torej vidimo kasnejšo Ukmarjevo življenjsko zgodbo kot stalno konkretno uresničevanje teh spoznanj in načel.

"WE MUST NOT LET OURSELVES BE SHOT LIKE COWS!"
POSITIONS AND DIRECTIVES OF LEADERS OF THE ITALIAN COMMUNIST
PARTY AND THE PRACTICE OF FIELD ACTIVISTS –
THE CASE OF ANTON UKMAR (1921–1931)

Sandi VOLK

Slovene National and Study Library of Trieste, Historical Section, IT-34138 Trieste, Via Petronio 4

e-mail: sandi.volk@nskodsek.191.it

SUMMARY

This discussion treats the relation between political directives of the leadership of the Communist Party of Italy (PCI) and concrete actions of field activists between 1921 and 1931 with a special emphasis on the national question in the Julian March in the case of Anton Ukmar. A short overview of the PCI, its organizations in the Julian March, and various positions towards the national question is presented, followed by an outline of Anton Ukmar's life story and experiences. Utterly disconnected from the PCI leadership, Ukmar made decisions based on his personal judgments and often favoured the need to act against the real contemporary adversary – fascism. He was most probably unaware of PCI directives as his decisions were often diametrically opposed to them.

Ukmar only became familiar with the actual PCI discipline and organization after he had fled from Italy. He took the side of Regent and other Slovene comrades, who strongly opposed Luigi Frausino and other members of the Trieste command, which enjoyed the support of the central PCI leadership, regarding the question of the right of Slovenes and Croats to self-determination. In the scope of this confrontation Ukmar (probably alongside Regent and others) began to process his experiences theoretically into some sort of a political line concerning the national question, which he presented in his report at the 1931 PCI Congress. This was a very critical approach to the previous work of the Party. In it, he made an assessment of the national revolutionary movement which was incompatible with Party directives and demanded more aggressive action. This report also contained a thought, which would later become the guideline of his further work – "we must not let ourselves be shot like cows" – expressing the will and the need for communists to free themselves of their role of eternal victims and confront fascism with determination and concrete action.

Key words: Prosek, antifascism, Italian Communist Party, activism, political line, national question, Julian March, Anton Ukmar, Comintern

VIRI IN LITERATURA

- ACS, 1** – Archivio Centrale dello Stato, Ministero degli Affari Interni, Casellario politico centrale, busta (škatla) 4938, fascikel 2088.
- AIFG, 1** – Archivio Istituto fondazione Gramsci (AIFG), fondo PCd'I (513), 1° inventario, u. e. (arhivska enota) 869, pismo Mattea z dne 20. 12. 1930.
- AIFG, 2** – AIFG, fondo PCd'I (513), 1° inventario, u. e. 918, Protocolli del IV congresso del PCd'I, III e IV giorno, poročilo tovariša Mira na IV kongresu KSI, april 1931, str. 116–118.
- AIFG, 3** – AIFG, fondo PCd'I (513), 1° inventario, u. e. 972, poročilo Mira o potovanju v Italijo, julij–avgust 1931.
- AILST, 1** – Arhiv Istituto Livio Saranz Trst, fond Marija Bernetič, serija PCI, škatla 28, fascikel 240, Življenjepisni podatki za Vitala Vatovca, str. 8.
- AOZNŠK, 1** – Arhiv Odseka za zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu, bio Anton Ukmar, spominski zapis Nele Ukmar, Koper, 1980.
- AS, 1** – Arhiv Republike Slovenije (AS), fond AS 1474, Zbirka gradiva kraljevih kvestur Trst in Gorica, škatla 13, formularja tržaške kvesture z dne 19. 4. 1929.
- AS, 2** – AS, fond AS 1474, Zbirka gradiva kraljevih kvestur Trst in Gorica, škatla 13, tiralica preiskovalnega sodnika pri Posebnem sodišču za zaščito države Antonia Scernija za Antonom Ukmarjem z dne 18. 4. 1930.
- AS, 3** – AS, fond AS 1569, Centralni komite Komunistične partije Svobodnega tržaškega ozemlja, škatla 106, tipkopis Biografija Antona Ukmarja – Ogenj, Miro.
- RGASPI, 1** – Rossijskij gosudarstvennyj arhiv socialnoj i političeskoj istorii (RGASPI), fond 495, fascikel 221, podfascikel 1234, avtobiografski spis v italijanščini (po letu 1931), brez št. lista.
- RGASPI, 2** – RGASPI, fond 495, fascikel 221, podfascikel 1234, list 5200.
- RGASPI, 3** – RGASPI, fond 495, fascikel 221, podfascikel 1234, list 7500.
- RGASPI, 4** – RGASPI, fond 495, fascikel 221, podfascikel 1234, dopis Mattea tajništvu KSI z dne 17. septembra 1932.
- Ukmar, V. (2008):** Vladimir Ukmar, r. 1911, mlajši brat Antona Ukmarja. Ustno izporočilo. Video posnetek na DVD pri avtorju.
- Apollonio, A. (2001):** Dagli Asburgo a Mussolini. Venezia Giulia 1918–1922. Gorizia, Libreria Editrice Goriziana.
- Bajc, G. (2002):** Iz nevidnega na plan. Slovenski primorski liberalni narodnjaki v emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskih misij v Sloveniji. Koper, UP Znanstveno-raziskovalno središče - Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

- Bajc, G. (2006):** Operacija Julijska krajina. Severovzhodna meja Italije in zavezniške obveščevalne službe (1943–1945). Koper, Založba Annales.
- Bradaškija, R. (1981):** Revolucionar Miro. Življenjska zgodba Antona Ukmarja. Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Davidson, B. (1981):** Scene dalla guerra antifascista. Milano, Rizzoli.
- Kacin-Wohinz, M. (1977):** Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev (1921–1928). Koper - Trst, Lipa - Založništvo tržaškega tiska.
- Kacin-Wohinz, M. (1990):** Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935. Koper, Lipa.
- Kacin-Wohinz, M., Verginella, M. (2008):** Primorski upor fašizmu 1920–1941. Ljubljana, Slovenska matica.
- Lussana, F. (2007):** In Russia prima del Gulag. Emigrati italiani a scuola di comunismo. Roma, Carocci.
- Maltone, C. (2005):** Exil et identité. Les antifascistes italiens dans le Sud-Ouest 1924–1940. Bordeaux, Presses Universitaires de Bordeaux.
- Nečak, D. (1972):** Položaj na slovenskem Primorju v luči Pisanne za zasedeno ozemlje od novembra 1918 do novembra 1920. Kronika, 20, 3. Ljubljana, 158–162.
- Spriano, P. (1967):** Storia del Partito comunista italiano. Vol. I. Da Bordiga a Gramsci. Torino, Einaudi.
- Spriano, P. (1969):** Storia del Partito comunista italiano. Vol. II. Gli anni della clandestinità. Torino, Einaudi.
- Spriano, P. (1970):** Storia del Partito comunista italiano. Vol. III. I fronti popolari, Stalin, la guerra. Torino, Einaudi.
- Starc, S. (2000):** Na Kontovelu so se rodili ... V: Rustja, M. (ur.): Na Kontovelu. Kontovel, Gospodarsko društvo, 115–148.
- Tombacciani, S. (1988):** Storia dei fuoriusciti italiani in Francia. Milano, Mursia.
- Volk, S. (2009):** Anton Ukmar. Vihravi upornik v luči italijanskih varnostnih virov. Annales. Series historia et sociologia, 19, 2 (v tisku). Koper.
- Žerjal, D. (1990):** Spomini in razlage o protifašističnem boju primorske mladine med obema vojnama. Trst, Založništvo tržaškega tiska.